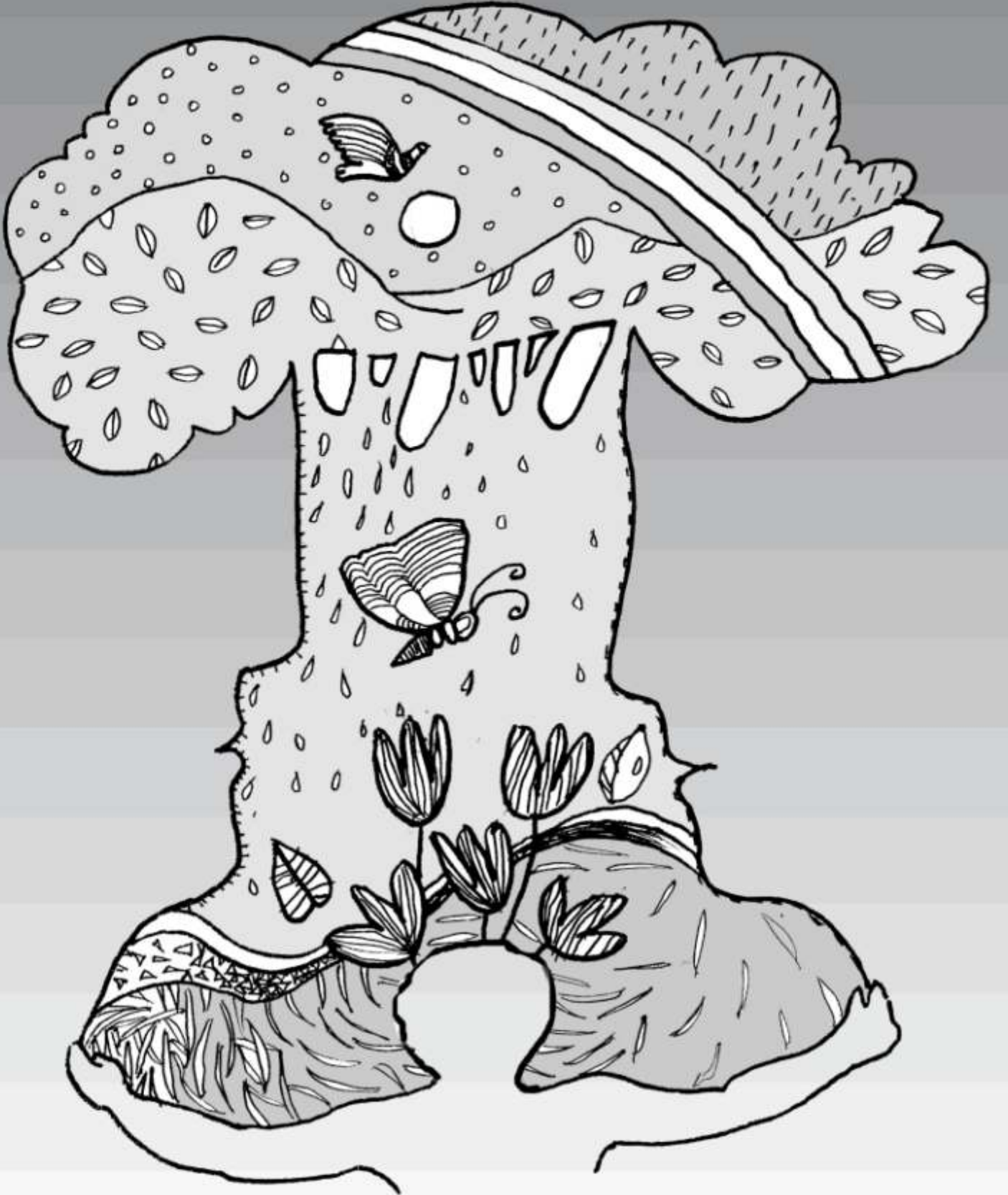

वर्ष १३ • अंक ४ • १६ जुलै २०१३

पालकनीती

किंमत रु. १५/-

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्रबुध्दे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ-मांडणी

रमाकांत धनोकर

अक्षरजुळणी

अभय ढमढेरे

वार्षिक
वर्गणी

रु.२००

आजीव
वर्गणी

रु.२५००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट
'पालकनीती परिवार'
या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,

अमृता क्लिनिक,

संभाजी पूल कोपरा,

कर्वे रस्ता, पुणे - ४११००४.

☎ -०२०-२५४४१२३०,

२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com

www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन

वर्ष १३ वे अंक ४ था

१६ जुलै २०१३

लेखांत व्यक्त

झालेली मते लेखकांची

व्यक्तिगत समजावीत.

या अंकात

▶ बालकांची लैंगिक सुरक्षा : एक उपेक्षित प्रश्न

- संजीवनी कुलकर्णी

प्रत्येक बालकाला सुरक्षित आणि न्याय्य वातावरणात वाढायला मिळणं हा तिचा/त्याचा हक्कच आहे. पण प्रत्यक्षात मात्र कितीतरी बालकांना हा हक्क डावलला जातो. त्यांच्या वाट्याला असुरक्षिततेचे, लैंगिक अत्याचाराचे अनुभव येतात. कोणत्याच बालकाच्या वाट्याला असे अनुभव येता कामा नयेत, आणि ही जबाबदारी मोठ्यांचीच आहे.

▶ पुस्तक परिचय

मुक्त शिक्षणाचा समृद्ध अनुभव

- अरुंधती तुळपुळे, संध्या हिंगणे

मुक्त वातावरणात, कोणत्याही प्रकारच्या बंधनाशिवाय मुलं आपल्याला हवं ते, हवं तसं - हवं तेव्हा शिकताहेत हे कल्पनेतलं वाटावं असं चित्र प्रत्यक्षात बघायला मिळतं, ते सडबरी व्हॅली स्कूल या अमेरिकेतल्या शाळेत. या शाळेवर आधारित 'फ्री अँट लास्ट' या पुस्तकाचा परिचय.

▶ अस्सं शिकणं सुरेख बाई... - लेखांक - १४

गणिताच्या गावाला जाऊ या... - सुचिता पडळकर

कोल्हापूरच्या सृजन आनंद विद्यालयातले प्रकल्प मुलांसाठी नेहमीच आनंदाचा, शिकण्याचा ठेवा घेऊन येतात. अशाच एका 'गणिता'च्या प्रकल्पात मुलांना किती धमाल आली, त्याचा अनुभव या लेखातून व्यक्त केला आहे.

▶ खाकी वर्दीत दडलेला माझा बाप... - डॉ. नितीन जाधव

'फादर्स डे'च्या निमित्तानं आपल्या वडिलांविषयीच्या, लहानपणीच्या आठवणी मांडणारं मनोगत...

▶ आई-बाप व्हायचंय? लेखांक - ९

मूल होऊ देताना - डॉ. प्रतिभा कुलकर्णी

या लेखमालेतील हा समारोपाचा लेख. आईबाप होण्याच्या निर्णयाशी जोडल्या गेलेल्या विविध कौटुंबिक, सामाजिक पैलूंची चर्चा या लेखात केलेली आहे आणि विवेकानं, तारतम्यानं निर्णय घेण्याचं महत्त्वही अधोरेखित केलेलं आहे.

▶ शब्दबिंब

नेहमी वापरात असलेल्या काही शब्दांच्या अवतीभवती फिरून येताना वाचकांना शब्दांचे नवीन अर्थ गवसतील.

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले.

या नियतकालिक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

आटपाट नगर होतं, तिथं एक लग्न झालं. आटपाट नगर म्हणजे कुठल्या पुराण काळातलं नाही, अगदी एकविसाव्या शतकातलंच. आणि लग्न ही इतकी पुरातन रीत आहे की जणू ती मनुष्यनिर्मित नसून निसर्गानंच सांगितलेली आहे, असं वाटावं. ह्या लग्नाच्या दुसऱ्या तिसऱ्या इ.इ. गोष्टी तुम्ही गेल्या महिन्यात वर्तमानपत्रात वाचल्याच आहेत. खरं म्हणजे वाचायला शिकलात तेव्हापासून वाचत आणि बघायला शिकलात तेव्हापासून बघत आलेले आहात. तर अशा आटपाट नगरात एक लग्न झालं मग काही काळानं

संवादकीय

मोडलं. बाईला पोटगीसाठी न्यायासनासमोर पदर पसरावा लागला. नवऱ्यानं या बाईशी संबंध असतील पण माझं तिच्याशी लग्न झालेलं नाही, असा सूर काढला. त्यावर न्यायमूर्तींनी केलेल्या विधानामधल्या त्रुटींबद्दल मानवी हक्कांसाठी लढणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी लगेच आवाजही उठवला. त्या त्रुटी खऱ्याच असतील किंवा कदाचित माध्यमांनी कळत - नकळत निर्मिल्या असतील. कदाचित आपले मुद्दे पुढे रेटण्यासाठी मिळालेल्या या संधीचा फायदा कार्यकर्त्यांना हवा असेल. नात्यासाठी लग्न ही

अत्यावश्यक बाब मानली जाऊ नये हे समाजानं स्वीकारावं यासाठी किती झगडावं लागत असताना, असे भलत्याच दिशेनं तीर मारून या न्यायासनानं ते प्रयत्न उडवून लावायला नकोत, असं वाटत असेल. मला वाटलं, कुठे बारीकसारीक मुद्दे काढता? त्यांनी त्या घटनेतली न्याय्य बाजू तरी बिनचूक ओळखली ना बास झालं !

आटपाट नगरात आणखी एक लग्न मोडलं. हे नवऱ्यानं नाही, तर बाईनं मोडलं. तीही बातमी मला वर्तमानपत्रातूनच समजलेली आहे. मात्र तिच्यावर फारशी चर्चा कुठं झाली नाही. ती होती, वरच्या मानल्या गेलेल्या जातीतली, तो मात्र होता दलित. अर्थात प्रेमाला जातीचं बंधन नसतं, अशी त्या दोघांची मोठी गैरसमजूत होती. आपलं एकमेकांवर प्रेम आहे, तर एकत्र राहू, सुखानं जगू असा काहीतरी विचार करून त्यांनी लग्न केलं. न्यायालयाच्या दृष्टीनं यात काहीच गुन्हा नसला तरी जात-पंचायतीनं त्यांना छळायला सुरवात केली. काही दिवस या नवपरिणित जोडप्यानं त्यांना समजावून बघितलं. पण विरोधाची धार मिटेना. एक दिवस ती सरळ परत माहेरी निघून गेली. बातमी इथपर्यंत आली आणि मी मनातल्या मनात तिला रागे भरायलाच सुरवात केली. “हे हे असं करता बघा तुम्ही, हल्लीची मुलं ! त्यामुळेच या जातवाल्यांचं फावतं. त्यांनी विरोध केला. तुम्ही लगेच मागे आलात, अशानं प्रगती कशी होणार?” मी पुढे वाचू लागले- तिनं घटस्फोटासाठी अर्ज केला. न्यायालयानं तिला अर्जामागचं कारण विचारलं - नवरा त्रास देतो का, त्यानं तिची फसवणूक केली आहे का. तिला नवऱ्याबद्दल काहीच तक्रार नव्हती. त्याच्या घराबद्दल, तिथल्या कष्ट, हालअपेष्टांबद्दल तिला हरकत नव्हती. त्याच्यावर मनापासून प्रेमच होतं, आणि त्याचंही प्रेम तिच्यावर आहे याबद्दल विश्वासही होता. मग काय?

ती म्हणाली, “जातपंचायतीच्या विरोधाला मी घाबरत नाही, न्यायासन माझ्या बाजूनं आहे हेही मला माहीत आहे, पण त्याच्यासोबत सुखानं जगायच्या इच्छेनं मी त्याच्याशी लग्न केलं होतं; ह्या सगळ्या भांडणांमध्ये आम्ही दोघं एकत्र असलो तरी दोघांनाही त्याचा अतिशय त्रास होत राहतो. तो जरा कुठे घराबाहेर गेला, की याला कुणी काही करणार तर नाहीना अशी मला चिंता, मी कुठे गेले की त्याला चिंता. घरच्यांना त्रास, सारखा तोच विषय मनात, या ताणात, एक साधं प्रिय व्यक्तीसोबत राहण्याचं सुख आमच्या दोघांच्याही वाट्याला नीटपणे येईना. मी ठरवलं की ह्या त्रासातून दोघांचीही सुटका करावी. गेल्या दोन वर्षांतलीच आमची ओळख, प्रेम आहे. आणि ते मनात राहणारच. पण त्या प्रेमाकरता दिवसेंदिवस ह्याच कटकटीत गुंतून रहायचं, इतकं की, इतर काही करायला सुचू नये; हे काही मला

आणि त्यालाही शहाणपणाचं वाटत नाही. शेवटी आपल्याला जगायचं असतं ते सगळ्यांच्या समवेत. ते इतकं त्रासाचं! म्हणजे काहीही करा, कुठला ना कुठला त्रास वाट्याला आहेच. शिवाय कोर्टकचेऱ्या, वकिलांच्या फेऱ्या... नकोच ना.”

लग्न या कृतीमधून मनापासून सुखाची अपेक्षा करणाऱ्या आणि ती पूर्ण न होण्याशी तडजोड न करणाऱ्या त्या मुलीला मी (मनातच) म्हणाले, “खरंच तू शहाणी आहेस, नव्या पिढीतली आहेस!” हे शहाणपणच आहे, नाहीपेक्षा जीव गमवावा लागता.

दुसऱ्या एका आटपाट नगरात त्याच वेळी मुलगी पळून गेली म्हणून जातीबाहेर काढल्या गेलेल्या एका बापानं जात पंचायतीनं आपल्याला परत स्वीकारावं, म्हणून आपल्याच मुलीचा सरळ खून केला.

आटपाट नगरं अनेक आणि तिथल्या कहाण्याही अनेक. बाईच्या जिवावर बेतणारी एक बाब तिच्यापासून लग्नाआधीपासूनच किमान दहा-पंधरा वर्षं लपवून ठेवणाऱ्या माणसाला ‘असं का केलंस बाबा’ असं विचारावं तर त्याचं उत्तर, ‘खरं बोललो असतो तर, दुस्वासानं कधीच मेलो असतो’ असं येतं. ‘अरे, पण तिच्या जिवाचं काय?’ विचारावं तर तो लाचारीनं हसतो आणि निघून जातो.

‘नकोत ही असली लग्न !’ त्याच्या पाठीकडं पाहत मी म्हणते. तेवढ्यात मला समोरच्या वर्तमानपत्रात आणखी एका आटपाट नगरातल्या लग्नांची एक गोष्ट दिसते. गोष्ट अतिशय आनंदाची आहे. लग्न मोडण्याची आहे. पंधरा-सोळा वर्षांच्या तब्बल ९५ किशोरींच्या लग्नाचा घाट त्यांच्या आईवडलांनी घातलेला असताना त्यांनी तो हाणून पाडला. गावांतल्या स्त्रियांची समज आणि मनोबल उंचावण्याचा प्रकल्प करणाऱ्या एका संस्थेची त्यांना फूस होतीच. कायदाही पाठीशी होता हे खरंच, पण एवढं असूनही या लग्नांच्या गोष्टी पाचा उत्तरी सुफळ होत नाहीत. ही हितकारी फूस आहे हे या मुलींनी ओळखलं, ती लावून घेतली, हे त्यांचं श्रेय आहे. वर्तमानपत्रातल्या या बातमीकडे पाहताना मला एकदम उत्साहच येतो. अगदीच काही सगळं संपलं नाही, कुठेतरी चिंगाऱ्या आहेत. आसमंत उजळत आहेत, अशी आशा वाटते.

आटपाट नगर होतं, तिथं एक लग्न झालं.. मी पुन्हा मूळ वाक्य म्हणायच्या आत त्या सगळ्या किशोरी माझ्या मनात जमा होतात. “शहाण्या आहात खरोखर, नव्या काळातल्या, नव्या दमाच्या आहात. ही ठिणगी विझू नका दे कधी आणि आनंदात रहा, लग्न करून किंवा न करता देखील.” मी त्यांना म्हणते. त्या हसतात, एका सुरात होऽऽ म्हणतात.

बालकांची लैंगिक सुरक्षा : एक उपेक्षित प्रश्न

सप्रेम नमस्कार,

मला आपल्या सर्वांशी काही बोलायचं आहे. गेले काही दिवस मी एका विषयावर अभ्यास करते आहे. या अभ्यासात मला काय दिसलं, त्यातून काय सुचलं, ते मला तुम्हा सर्वांना सांगायचं आहे. पालकनीतीमधून गेली सव्वीस वर्षं सातत्यानं आपली गाठ पडते आहे, त्यामुळे त्याच वाटेनं आपल्यापर्यंत पोचायचा प्रयत्न मी करते आहे.

माणसाच्या पिळ्हाला जन्मापासून खऱ्या अर्थानं पायावर उभं राहू लागेपर्यंत, अन्न, वस्त्र, निवारा आणि शिक्षण अशा किमान चार गोष्टी मिळाव्यात हा त्याचा हक्कच आहे. त्यातली पहिली

शरीराची, आणि शेवटची मनाची अशा अनिवार्य गरजा मानल्या तर वस्त्र आणि निवारा या दोनही गोष्टींचा संबंध सुरक्षिततेशी येतो. पण माणसाच्या पिळ्हांना असलेला धोका ऊन, पाऊस, वारा, प्राणी इत्यादींशी संपत नाही. आसपासच्या, अगदी ओळखीच्या माणसांपासूनही त्यांना धोका असतो; त्यांच्यावर लैंगिक अत्याचार केले जाण्याचा धोका! ही बाब जगभरचीच आहे, पण भारताचा संदर्भ बघितला, तर बालकांचं लैंगिक शोषण होण्यात आपल्या देशाचा क्रमांक अव्वल आहे. बालवयात सौम्य ते तीव्र लैंगिक हिंसा/अत्याचार सहन करावं लागल्याचं ७०%हून अधिकांनी सांगितल्याचं या विषयातील संशोधकांनी स्पष्ट मांडलेलं आहे.

बालवयातही लैंगिक अत्याचार घडण्याचं प्रमाण सर्वात जास्त दिसतं, ते सात वर्षं वयापर्यंत, त्यानंतरचा गट आहे तो अकरा वर्षांपुढचा. सात ते अकरा या वयोगटातलं प्रमाण तुलनेनं थोडं कमी आहे. कारणं वेगवेगळी असतील.

मानसिक, शारीरिक अत्याचार कुणावरही होणं गैरच आहे, मानवी जीवनाधिकाराच्या ते विरुद्धच आहे, पण लहान मुलांच्या बाबतीत परिस्थिती आणखीच व्याकूल करणारी ठरते. आपल्याला नेमकं काय केलं जातं आहे, हेही अनेकदा लहानग्या बालकांना समजत नाही. समजा कळलं, त्याचा त्रास वाटला, तरीही शब्दात मांडता येत नाही. खाऊ, खेळणं असल्या आमिषांना किंवा माराच्या धमकीला फशी पडून प्रौढांचं असलं वागणं काहीजण खपवून घेतात. अकरा-बारा वर्षांपासूनच्या मुलामुलींवर अशा घटनांचे अत्यंत भीषण मानसिक परिणामही होतात. बालकाच्या दुखावलेल्या मनाची जबाबदारी तर कुणीही घेत नाही. योग्य-अयोग्य या संकल्पना शिकण्याच्या या वयात, अत्याचारी माणसाला चूक ठरवलं गेलं नाही, तर त्याचा मुलांच्या मनावर वेगळाच परिणाम होतो. व्याय, नीतीबद्दल एक प्रकारची बेफिकिरी वाढू लागते; यातली काही मुलं गुन्हेगारीला प्रवृत्त होतात. काही कणखर स्वभावाची मुलं-मुली अशा दुष्ट अनुभवांना विस्मरणाच्या मागल्या अंगणात फेकून देऊ शकतातही; तसलाच काही प्रसंग पुन्हा समोर येईतोवर त्याकडे बघतही नाहीत. तर अशा अनुभवांमधून बाहेर येणं न साधल्यानं आयुष्यभर स्वतःची दुर्दशा करून घेणारी माणसंही आपल्याला दिसतात.

लहान मुलांमुलींना लैंगिक त्रास देणाऱ्यांमध्ये अनोळखी माणसांपेक्षा ओळखीच्या माणसांचं, जवळच्या नातेवाईकांचं, शिक्षकांचं प्रमाण मोठं आहे. घर, शाळा यासारख्या प्रौढांच्या दृष्टीनं सत्ता गाजवायला सोईस्कर अशा कुठल्याही जागी बालकांवर लैंगिक अत्याचार घडतात. आपल्या संस्कृतीत लैंगिकता आणि लैंगिक संदर्भाबद्दल मोकळेपणानं बोलण्याची रीत नाही, गैरसमजुतींचं प्रमाणही मोठं आहे. बालकावर लैंगिक आघात झाल्याची एखादी घटना घडली आणि बालकानं ती धैर्यानं पालक - शिक्षकांना सांगितली, तर 'बालकाची त्यात काही चूक नसते, उलट सर्वात अधिक त्रास त्याला/तिला झालेला आहे' हे तत्व विसरून पहिली प्रतिक्रिया 'तू गप्प बस, तुला कुणी तिथं जायला सांगितलं', 'टेनिसचे शिक्षक असं वागतात तर तू टेनिस खेळायला जाऊच

नको' अशी त्रयस्थ, अव्याय्य, आणि चमडीबचाव असते. कुणा सहकाऱ्याबद्दल किंवा सामायिक परिस्थितीत असलेल्या कुणाबद्दल अशी शंका आली तरी त्याचा उच्चारही न करता असेवेदनशीलपणे त्याकडे काणाडोळा करणारे किंवा त्या बालकाचीच काही चूक असेल असा समज करून घेणारे, आपल्या आसपास - इतकेच नव्हे तर आपल्यातही आहेत; हे पाहिल्यावर नैतिकता हा शब्द उच्चारण्याची आपली लायकी तरी आहे का, असा प्रश्न पडतो. एखादी दुर्घटना घडेपर्यंत, आणि अनेकदा त्यानंतरही, आपल्या लेकरावर अशा अत्याचारांची सावली पडू नये, अशी काळजी घेतली जात नाही.

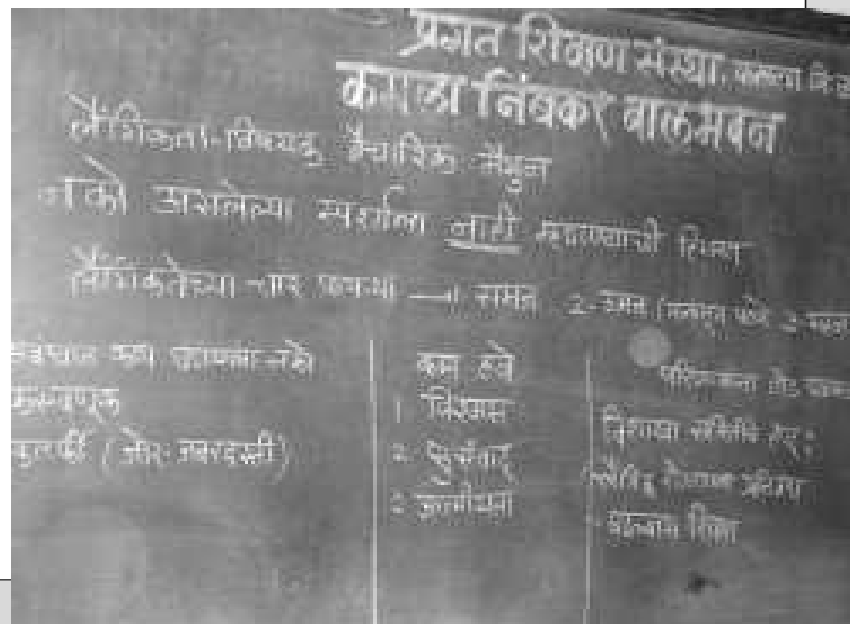
पालक म्हणून, शिक्षक म्हणून किंवा अगदी त्रयस्थ म्हणूनही आपल्या आसपास असलेल्या बालकांवर कुठल्याही प्रकारचा शारीरिक - मानसिक घाला घातला जाणार नाही, याची काळजी प्रौढांनी घेणे हे सुसंस्कृत समाजाचं लक्षण आहे. प्रौढांनीच बालकांची काळजी का घ्यायची, असा प्रश्न कुणी समजस व्यक्ती विचारणार नाही. आकार, अधिकार, आवाज, आकलन, शारीरिक क्षमता, संसाधनांची उपलब्धता अशा अनेक निकषांवर पाहता, परिस्थितीवर बालकापेक्षा प्रौढांचं नियंत्रण जास्त असतं, त्यांच्या हाती सत्ता अधिकांशानं असते. वस्तुतः कुणालाही संरक्षणाची गरज पडली तर दुसऱ्यानं मदतीला जावं ही मानवी संस्कृती आहे. त्यातही ज्यांच्याजवळ अधिकार, क्षमतेची सत्ता अधिक, त्यांच्याकडून अपेक्षाही अधिक. प्रत्यक्षात मात्र सर्व संस्कृतींमध्ये, परिस्थितींमध्ये, नातेसंबंधांमध्ये सत्तेचा गैरवापर करण्याची वृत्ती दिसते. बालक-प्रौढ संबंधातही ती दिसतेच. बालकांबद्दलचं प्रेम, काळजी यासारख्या अतिशय भद्र भावनांमधूनही पालक बालकांना मारतात किंवा इतर काहीजण शिक्षा करतात, तोही सत्तेचा गैरवापरच आहे. त्या मारानं त्यांना किती लागतं किंवा दुखतं, हा प्रश्न बाजूला ठेवला तरी आपल्याहून वरचढ आकार-अधिकार-क्षमतेच्या व्यक्तीसमोर आपण पड खाचवी असते, असा एक धडा त्यातून मिळतो. सत्तेच्या या गैरवापराचं आणखी भयानक रूप आहे, लैंगिक अत्याचार. ह्या दोन गैरवापरांची तुलना करण्याचा हेतू अजिबात नाही, मात्र पड खाण्याची सवय झालेल्या बालकावर लैंगिक अत्याचार होण्याची शक्यता जास्त असते, इतकंच इथं नोंदवते.

एरवी लहान मूल ही कुणाही व्यक्तीच्या चेहऱ्यावर आनंदाचं हसू फुलवण्याची गुरफटिल्ली असते. अत्यंत निर्घृण गुन्हेगारांच्या मनांवरही नकळत सौम्यतेचा संस्कार व्हावा, गुन्हा करण्याची इच्छा थोडी कमी व्हावी म्हणून दरोडा पडण्याची शक्यता असलेल्या इमारतींवर लहान मुलांची चित्रं लावतात. कुणाही लहानग्याच्या प्रतिमेनं देखील माणसाच्या मनात ममताकूपणा निर्माण होतो, त्यामुळे हिंसाचाराची इच्छा निवते, असं मानसशास्त्रांनं दाखवलेलं आहे. पण दुसरीकडे लहान मुलांचं लैंगिक शोषण करायला जवळचे

नातेवाईक (अगदी जन्मदातेही) टपलेले असू शकतात, ह्याइतकी मानवी जगात दुसरी अभद्र गोष्ट नसेल. आपलाच विश्वास आपल्यावरच बसू नये अशीच ही बाब आहे, पण दुर्दैवानं ती खरी आहे.

एकंदरीनं प्रश्नाची तीव्रता मोठी असूनही त्याकडे दुर्लक्ष करण्याची सामाजिक सवय लागलेली असल्यानं 'अशा परिस्थितीत आपण नेमकं काय करावं' हेच पालकांना; किंवा आपल्या शाळेत असं काही घडतं आहे, किंवा घडू शकेल, हे शिक्षकांनाही कळत नाही. 'असं काही घडू शकेल, अशी कल्पनाच नव्हती ना...' अशीच प्रतिक्रिया सर्वांची असते. बालकाबद्दल ममत्व असलेल्या पालक-शिक्षकांकडूनही जिथं असं घडतं, तिथं परिस्थितीच्या रेट्यामुळं किंवा एरवीही बालकांसंदर्भात दुष्ट जरी नव्हे तरी बेजबाबदार असलेल्या पालकशिक्षकांबद्दल तर बोलायलाच नको.

या एकंदर दुर्लक्षाचा परिणाम आपल्या सार्वत्रिक मानसिकतेवर इतका आहे, की न्यायव्यवस्थेनंही या प्रश्नाकडे दुर्लक्षच केलेलं होतं. गेली जवळजवळ तीस वर्षं बाल लैंगिक शोषणाविरोधी विशेष कायदा असायला हवा आहे, असं मांडलं जात होतंच, पण त्या प्रयत्नांना काही प्रमाणात यश मिळालं ते २०१२मध्ये. नोव्हेंबर २०१२ मध्ये प्रोटेक्शन ऑव्ह चिल्ड्रन फ्रॉम सेक्सुअल ऑफेंन्सेस हा नवा कायदा कार्यान्वित झालेला आहे. तोपर्यंत अशा प्रसंगी प्रौढांसाठी असलेल्या कायदांचाच वापर करावा लागे. आपल्या न्यायव्यवस्थेत अन्याय झालेल्या व्यक्तीच्या दुःखाला खरा न्याय जवळजवळ कधीही मिळत नाही. दुःख दूर व्हावं, त्या दुःखाची आठवण पुसली जावी असं त्यामध्ये काहीच नसतं. खटला लढवण्यात अर्धी हयात खर्ची घातल्यावर दोषी व्यक्तीला जर यदाकदाचित शासन झालेच तर 'गुन्हेगाराला अंती शासन होऊ शकते' एवढाच आनंद न्याय मागणाऱ्या व्यक्तीला मिळू शकतो. तक्रार करण्यापासून दोषी सिद्ध होईपर्यंतच्या न्यायप्रक्रियेचा त्रास तर प्रसंगी भीक नको पण... इतका भयंकर असहा असू शकतो. त्यामुळे अगदी टोकाचं काही घडल्याशिवाय बालकांचे काळजीवाहक न्यायासनाकडे दाद

मागण्याची तयारी सहसा दाखवत नसत.

या नव्या कायद्याबद्दल आपण पालकनीतीत किंवा अन्यत्र यापूर्वी वाचलेलं आहे, म्हणून इथे सांगत नाही, मात्र हा कायदा चांगला आहे, संवेदनशीलतेनं बनवलेला आहे, एवढं निश्चितच नमूद करायला हवं.

उत्तम कायदा आला, आता प्रश्न संपला; असं मानणं भोळसटपणाचं ठरेल!

या कायद्याचं नाव जरी 'लैंगिक अत्याचारांपासून बालकांचं संरक्षण करण्यासाठीचा कायदा' असं असलं तरी प्रत्यक्षात सुरक्षेची म्हणजे अत्याचारांना प्रतिबंध करण्याची भूमिका तो घेत नाही. कायदा आहे म्हणून गुन्हेगार गैरकृत्य करण्यापासून दूर राहतात, असंही नाही. उलट कायद्याच्या पंज्यात न सापडता ते कृत्य कसं करता येईल, असा विचार करतात. त्यामुळे आपलं समाधान नुसत्या कायद्यानं होण्यासारखं नाही.

बालकांना लैंगिक त्रास व्हायलाच नको यासाठी आपल्याला म्हणजे पालक-शिक्षकांनाच आणखी काही प्रयत्न करायला लागतील. मात्र हे प्रयत्न करण्याची जबाबदारी प्रौढांचीच आहे. बालकांची अजिबात नाही. बालकांना लैंगिकता शिक्षण देणे हा या प्रश्नावरचा इलाज नाही. लैंगिकता शिक्षण जरूर द्यायला हवंच, पण त्याचा हेतू बालकांना स्वतःची लैंगिकता कुठल्याही गैरसमजांशिवाय समजावी, वाढीच्या टप्प्यावर शरीर-मनात होणारे बदल सहर्ष स्वीकारता यावेत असा आहे. लैंगिकता ही प्रत्येक व्यक्तीच्या अधिकाराची, निर्णयाची, स्वीकाराची, आनंदाची बाब आहे. ती भीतीची, विकृतीची गोष्ट नाही हे लैंगिकता शिक्षणात सांगायला हवं, त्याच वेळी कुणीही तुमच्यावर लैंगिक अत्याचार करायला येईल, स्वतःची काळजी घ्या रे बाबांनो, असं म्हणावं लागलं, तर ते दुर्दैवी आहे.

त्यापेक्षा पालकशिक्षकांना या परिस्थितीची समग्र जाण येणं हे मला अधिक उचित वाटतं.

या विषयातली एकंदर असंवेदनशीलता पाहता, प्रौढांची लैंगिकतेबद्दलची जाण अधिक समृद्ध होण्याचीही गरज आहे असं

म्हणावं वाटतं. चूक काय बरोबर काय, कुठे मतांतरांना जागा ठेवायला हवी, तर कुठे योग्यायोग्यतेचे निश्चित निकष लावून निर्णय घ्यायला हवा, अशा विषयांवर चर्चा करायला हवी. बालकांच्या लैंगिक सुरक्षिततेचा मुद्दा साद्यंत चर्चिला जायलाच हवा. कायद्याबद्दल सोप्या शब्दात माहिती सर्वांना असायला हवी. आपल्या घरादारांत, परिसरात बाल लैंगिक शोषणाला प्रतिबंध करण्यासाठी काय करता येतं याची स्पष्ट कल्पना आणि सतर्कता सर्वांना यावी. असं झालं तर प्रतिबंधक म्हणून कायद्याच्या अस्तित्वाचा उपयोग होईल.

माझ्या मनात कल्पना आली, की असं एक प्रशिक्षण सर्वांसाठी आयोजित व्हायला हवं. त्या दृष्टीनं अशा प्रशिक्षणाचा आपण एक आराखडाच तयार करावा. हे प्रशिक्षण सर्व प्रौढांना मिळावं, निदान पालक-शिक्षकांना तर मिळावंच. पण घरोघरी जाऊन हे काम करणं फारच आव्हानात्मक आहे, त्यापेक्षा, बालकर्मी संस्था, शाळा यांमध्ये काम करणाऱ्यांपासून या प्रशिक्षणाची सुरुवात करता येईल.

क्वचित काही वेळा व्यक्तींच्या वागण्याचा विपर्यास करून त्यांना अस्थानी दोषी ठरवलं जाऊ शकेल. कायद्यातील काही तरतुदींचाच गैरवापर त्यात झालेला असेल. ही शक्यता तुलनेनं अगदी कमी असेल, तरीही दुर्लक्षिता येणार नाही. आपल्या संस्थेत काम करणाऱ्या कुणावरही असा अन्याय होऊ नये यासाठीही बालकांसोबत काम करणाऱ्या संस्थांना सतर्क रहावं लागेल. त्यादृष्टीनंही ह्या प्रशिक्षणाचा फायदा होईल. कारण कायद्यातील तरतुदीनुसार एखाद्या संस्थेत अशी घटना घडल्यास संस्थाचालकांवरही त्याची नोंद करण्याची जबाबदारी आहे, नपेक्षा शिक्षेचीही तरतूद आहे.

आणखी एक, या प्रशिक्षणात किंवा त्यानंतर आपलं असं एक सुस्पष्ट 'बालक सुरक्षा धोरण' प्रत्येक संस्थेनं तयार करावं. ते जाहीरही करावं. (अशी धोरणं काही राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी बनवलेली आहेत.) शाळेत, संस्थेत येणाऱ्या प्रत्येकाला हे धोरण आवर्जून दाखवलं जावं.

हे प्रशिक्षण सर्व शिक्षक-शिक्षकेतरांप्रमाणेच बालकर्मी संस्थांमधील कार्यकर्त्यांना तसंच शिक्षण महाविद्यालयांकरवी नवशिक्षकांनाही मिळावं. एरवीप्रमाणे 'वरून दट्ट्या आला म्हणून करायचं', असं ते न होता, त्यात सहभागी व्हावंसं वाटावं असंच ते असायला हवं, तरच ते यशस्वी होईल.

ह्या कल्पनेनुसार अशा प्रशिक्षणाचा एक ठोस आराखडा तयार केला आहे; तो वापरण्याजोगा व्हावा यासाठी तीन शाळांमध्ये, दोन शाळेत बालमनोरंजन केंद्रांमध्ये, एका डी. एड. कॉलेजमध्ये अशा सहा ठिकाणी मी स्वतः प्रशिक्षणे घेऊन पाहिली. या कार्यशाळांमध्ये सहभागी झालेल्यांना याचा चांगला फायदा वाटला.

शिवाय या अनुभवातून माझा आराखडाही अधिक समर्पक होत गेला. आता मला वाटतं, या आराखड्यानुसार असं प्रशिक्षण घेण्यासाठी काही शिक्षक / कार्यकर्ते साधनव्यक्ती म्हणून तयार करता येतील. सर्व शाळांमध्ये, बालकर्मि संस्थांमध्ये असं प्रशिक्षण देता येईल. शासनव्यवस्थेनं जर हे स्वीकारलं तर तशी व्यापक योजना आखता येईल. मुख्याध्यापकांच्या बैठकांमध्ये या बालक सुरक्षा कायद्यावर मांडणी व चर्चा व्हायला आता सुरुवात झालेली आहे, परंतु ती त्रोटक आहे. आपल्याला समाजाच्या संकल्पनांमध्ये मोठा बदल व्हायला हवा आहे.

समाजात अनेक प्रकारची माणसं असतात, त्यातली काही माणसं विघातक गैरकृत्यं करतात हे गृहीत धरलं तरी हे माहीत असूनही त्यांना अटकाव न करणारे त्याहून अधिक असतात. या प्रशिक्षणानं असा अटकाव करणाऱांची क्षमता वाढेल.

मित्रमैत्रिणींनो, माझ्या मनात आलेल्या कल्पना मी नेहमीच तुमच्यासमोर मांडत आले आहे. माझा हा प्रयत्न तुम्हाला स्वागताई वाटत असेल, 'त्याची आवश्यकता आहे', असं माझ्याप्रमाणेच तुमचंही मत असेल, तर या कामाला साहाय्य करा, अशी माझी

विनंती आहे. पालकनीतीच्या वाचकांमध्ये अनेक शिक्षक आहेत, पालक आहेत; त्यांनी आपापल्या शाळेत अशा प्रशिक्षणाची आवश्यकता मांडली, पालक-शिक्षक संघांनीही त्याला दुजोरा दिला तर आपण बालकांच्या जीवनात सुरक्षिततेचा प्रकाश आणू शकू. आपण ठरवलं, तर बदल घडवता येतो हा विश्वासही इतरांना देऊ शकू.

आतापर्यंतचं हे काम बरंचसं वैयक्तिक पातळीवर झालेलं आहे. आवश्यकता भासलीच, तर प्रयास आणि पालकनीती परिवार या दोन संस्था नेहमीच पाठीशी होत्या. आता तुमच्याशी बोलून झाल्यावर, प्रत्यक्ष काम आणि आर्थिक सहकार्य यासाठी अनेक व्यक्ती आणि संस्था एकत्र आल्या तर बरेच होईल.

आणखी काय सांगू?

या संदर्भातली आणखी काही माहिती आपल्याला हवी असली तर जरूर कळवा.

आपल्या प्रतिसादाच्या अपेक्षेत,

आपली नम्र,

संजीवनी कुलकर्णी

sanjeevani@prayaspune.org

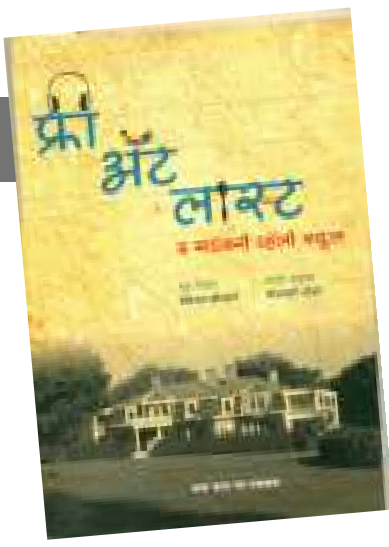
प्रतिसाद

मी पालकनीतीच्या खेळघरात गेली पाच वर्ष काम करते आहे. मला वेगवेगळ्या कलांमध्ये रस आहे. मुलांबरोबर मी कलेसंदर्भातले विविध उपक्रम घेत असते. नुकतेच माझ्या हातात आभा भागवतांचे 'आकृती' हे पुस्तक पडले आणि ताबडतोब मी ते पहिलीच्या मुलांबरोबर वापरूनही पाहिले. हाताचा, पायाचा ठसा घेऊन त्याच्यापासून प्राणी तयार करणे, ही खूप भारी कल्पना आहे. पहिल्यांदा मुलांनी जेव्हा हे पुस्तक पाहिले तेव्हा त्यांना आश्चर्य वाटत होते की हात आणि पाय यांच्यापासून प्राणी तयार करता येतात. ही कल्पनाच त्यांच्यासाठी खूप नवीन होती. आपण घेतलेल्या ठशांमध्ये आपल्याला हवी तशी भर घालून प्राणी तयार करण्याचा आनंद काही मुलांनी घेतला, तर काही मुलांनी ठशाला धक्का न लावता त्याच्या आजूबाजूला रंग लावून चित्रे तयार केली.

पालकनीतीच्या 'मे'च्या अंकातला आभाताईचा लेखही मला खूप आवडला. लेख वाचताना लक्षात आले की त्यांच्यामध्ये एक कलाकार म्हणून जी लय आहे ती जर आपल्यात आली तर काय भारी होईल ! त्यांच्या लेखनामध्ये मुलांचे बारकावे, निरीक्षणे छान टिपली आहेत. मुलांबरोबर काम करणाऱ्या प्रत्येकाला हा लेख बऱ्याच गोष्टी देऊन जाईल. उदाहरणार्थ, चित्रकलेचा वर्ग घेताना मूल महत्वाचे असते, चित्र नंतर ! कलेत जिवंतपणा कसा आणायचा, कलेचा आस्वाद कसा घ्यायचा, कोणतीही कृती करताना, उपक्रम घेताना प्रक्रिया महत्वाची आहे, रिझल्ट नाहीत. मुलांची सर्जनशीलता, मुलांचे मूलपण कसे फुलवायचे इत्यादी गोष्टी या लेखात खूप सहजपणे सांगितल्या आहेत.

मी मुलांची कल्पनाशक्ती वाढावी यासाठी खूप वेगवेगळे उपक्रम घेतले आहेत. पण काही वेळा हवा तसा परिणाम दिसत नाही आणि मग निराश व्हायला होते. पण आभाताईचा लेख वाचल्यावर माझे मन जरा शांत झाले. कारण कोणत्याही गोष्टीतून कृती घडणे महत्वाचे असते, त्याचे उत्तर येणे नाही, हे मला समजले. त्यामुळे माझी गाडी पुन्हा रुळावर आली, हा माझ्यासाठी सर्वात मोठा फायदा होता. धन्यवाद.

रेशमा लिंगायत, पुणे

मुक्त शिक्षणाचा समृद्ध अनुभव

अरुंधती तुळपुळे, संध्या हिंगणे

“तुम्ही कुठे काम करता?”

“सडबरी व्हॅली शाळेत.”

“काय करता?”

“काही नाही...”

अशी प्रश्नोत्तरं आमच्यात आणि बाहेरच्या जगातल्या लोकांमध्ये सतत चालत.

आम्हाला सर्वांना सडबरी व्हॅलीमध्ये ‘काहीही न करण्यासाठी’ प्रचंड शक्ती, शिस्त आणि अनेक वर्षांचा अनुभव लागला. दरवर्षी माझ्यात सुधारणा होत गेली. मी आणि माझे सहकारी ‘मुलांसाठी काहीतरी करण्याच्या’ आतून उसळणाऱ्या ऊर्मीसोबत कसे संघर्ष करत आहोत हे बघताना मी अचंबित होत होते. मुलांसाठी काहीतरी करावं, त्यांना ज्ञान, आयण अनुभवातून शिकलेलं शहाणपण द्यावं ही प्रबळ इच्छा आणि दुसरीकडे मुलांनी स्वतःच्या गतीनं आणि इच्छेनं शिकायला हवं, असं वाटणं यातला तो संघर्ष होता. मुलांना हवं असेल तेव्हा ते आमचा वापर करत, आम्हाला हवं असेल तेव्हा नव्हे ! आम्ही ठरवल्यावर नव्हे तर त्यांनी विचारलं तरच आम्ही उपलब्ध असायला हवे होतो - हे आमच्या हळूहळू लक्षात येत गेलं.

डॅनियल ग्रीनबर्ग यांच्या ‘फ्री अँट लास्ट - द सडबरी व्हॅली स्कूल’ या पुस्तकातील एका शिक्षिकेचा हा अनुभव. प्रचलित शिक्षणपद्धतीपेक्षा वेगळ्या विचारांनी प्रेरित होऊन ग्रीनबर्ग यांच्या गटानं फ्रेमिंगहॅम, मॅसॅच्युसेट्स, यूएसएमध्ये १९६८ साली ‘द सडबरी स्कूल’ ही शाळा चार ते एकोणीस वयोगटातल्या मुलामुलींसाठी सुरू केली. शाळेच्या वीस वर्षांच्या अनुभवानंतर डॅनियल ग्रीनबर्ग यांनी हे पुस्तक लिहिलं आहे. त्याचा मराठी अनुवाद नीलांबरी जोशी यांनी केलेला असून गरवारे बालभवनच्या ‘कजा कजा मरू प्रकाशना’नं तो प्रकाशित केला आहे.

‘शिक्षण’ या विषयावरचं पुस्तक असूनही ते अगदी सोप्या भाषेत - क्लिष्ट परिभाषेशिवाय लिहिलेलं आहे. मराठी अनुवाद वाचकांपर्यंत पोचल्यानं शिक्षणविषयक साहित्यात एक सकस भर पडली आहे. पुस्तकाला अरविंद गुप्ता यांची प्रस्तावना आहे. त्यांचे शिक्षणावरचे विचार पुस्तक वाचताना एक समर्पक पार्श्वभूमी तयार करून देतात.

वेगळ्या वाटेनं जाणाऱ्या या शैक्षणिक प्रयोगातील एक महत्त्वाचं अंग म्हणजे इथली शिकवण्याची पद्धत. ‘माणूस नैसर्गिकरित्याच जिज्ञासू असतो’ या तत्त्वानुसार माणूस सतत शिकतच असतो. म्हणजेच, लहान मुलंदेखील, दिवसभर सतत त्यांना जे करावंसं वाटतं त्यातूनसुद्धा शिकतच असतात, हे सडबरी व्हॅली शाळेतल्या सगळ्यांना पूर्णपणे मान्य आहे. इथं आल्यावर कोणत्याही वयाचं मूल स्वतःच्या आयुष्याला स्वतःच जबाबदार असतं आणि आयुष्याची दिशा ठरवणारे सर्व महत्त्वाचे निर्णयदेखील त्यानं/तिनं स्वतःच घ्यायचे असतात. शाळा, त्यातले शिक्षक, इमारत, साधनसामुग्री आणि ग्रंथालय ह्या गोष्टी त्याला साधन म्हणून उपलब्ध असतात. पण त्याला त्यांची गरज

भासेल तेव्हाच. या प्रकारे प्रत्येक मूल त्याच्या आत दडलेलं, माणसाच्या अस्तित्वाला अर्थ देणारं कुतूहल वापरून त्याच्या भोवतालचं जग धुंडाळतं आणि छान आयुष्य जगतं. मुलांनी स्वतः पुढाकार घेऊन, कोणत्याही दबावाशिवाय, मनधरणीशिवाय, स्वतः मेहनत करून हे शिक्षण घेतलेलं असतं. मोठं होताना मुलांना 'स्व'चं भान येत जातं आणि स्वतःसाठी भविष्याच्या योजना आखण्याची क्षमता त्यांच्यात येते.

या विचारांशी प्रामाणिक राहून शाळा चालत असल्यामुळे नेहमीच्या शाळेत असणाऱ्या काही गोष्टी सडबरीमध्ये नाहीत (घंटा, गणवेश, इयत्ता, पाठ्यपुस्तक, गुण...). इथलं शिक्षणही विशिष्ट अभ्यासक्रमात अडकलेलं नाही. आपल्याला हवं ते शिकण्यासाठी मुलांना शिक्षकाची गरज भासतेच असं नाही, मात्र मुलांना वर्ग हवा असेल तर मुलं आणि शिक्षक (हा क्वचित शाळेतील एक विद्यार्थीही असू शकतो !) यांच्यात वर्ग चालवण्याचा करार होतो. विषय, वर्गाच्या वेळा, कामाच्या पद्धती, मतभेद, हे सर्व मोकळेपणानं मांडलं जातं. दोन्ही बाजूंपैकी एकीकडून करार पाळला गेला नाही तर तो संपतो. कधीकधी शिक्षकांना स्वतःहून काही वेगळं सांगावंसं / करावंसं वाटत असेल तर ते वर्गाची नोटिस लावतात. कोणी आलं तर शिकवतात. भाषा, गणित, भौतिकशास्त्र, सुतारकाम, स्वयंपाक, रसायनशास्त्र, संगीत... काय आणि कसं शिकायचं, कुणाकडून शिकायचं हे मुलं ठरवतात. मुख्य म्हणजे हे ठरवायला शाळा मुलांना भरपूर सवड देते.

“आमच्याकडे काही मुलं लवकर, तर काही उशिरा - यण सगळेजण वाचायला शिकतात. खरं तर आमच्या शाळेत वाचनावर कोणीच फारसं लक्ष देत नाही. काही मोजक्या मुलांनाच त्यांनी वाचायला शिकायचं ठरवल्यावर मदत लागते. नाहीतर प्रत्येक मुलाची वाचन शिकायची एक स्वतंत्र पद्धत असते. काहीजण कथा पाठ करत अखेरीस त्या वाचायला शिकतात. काहीजण बिस्किटांच्या युड्यावर लिहिलेलं वाचून, काहीजण खेळाच्या नियमांच्या सूचना वाचून, तर काहीजण रस्त्यावरच्या पाट्या वाचून शिकतात. काहीजण अक्षर न् अक्षर वाचतात तर काहींना एकदम पूर्ण शब्दाचं आकलन होतं. प्रामाणिकपणे सांगायचं तर मुलांना वाचन कसं जमायला लागतं ते आपल्याला फारसं माहिती नाही आणि मुलंही ते आपल्याला फार कमी वेळा सांगतात. मुलांना त्यांच्या स्वतःच्या भरवशावर सोडल्यावर त्यांना जगात स्वतःचं एक स्थान मिळवण्याची गरज भासते. त्या स्थानाकडे वाटचाल करण्याच्या दरवाज्याचं कुलूप उघडण्याची किट्टी 'लिहिलेले शब्द' ही असते. मग कुतूहल वाटून ते त्या किट्टीचा पाठपुरावा करतात.”

मुलांनी स्वतः निवड केल्यामुळं त्यांच्या कामात चिकाटी आणि सातत्य राहिल्याची आणि त्यांनी कामात प्रावीण्य मिळवल्याची अनेक उदाहरणं पुस्तकात आहेत. उदा. ट्रॅपेट वाजवण्यात रस असलेला रिचर्ड रोज नेमानं चार तास रियाज करायचा. पुढे विद्यापीठात शिक्षण घेऊन तो एका वाद्यवृंदात दाखल झाला. पंधराव्या वर्षी ल्यूकला शवविच्छेदनात

रस होता. शाळेतल्या सुविधा अपुऱ्या आहेत हे लक्षात घेऊन स्थानिक डॉक्टरबरोबर शिकायची संधी त्याला शाळेंत उपलब्ध करून दिली. पाच वर्षातच ल्यूक शवविच्छेदनतज्ज्ञ बनला आणि त्यानं स्वतःचा व्यवसाय सुरू केला.

शिकायचं कसं हे आत्मसात केल्यावर मुलं त्यांना आवश्यक वाटल्यास काहीही, कधीही शिकू शकतात हा शाळेचा विश्वास अधोरेखित करणारा अनुभव डॅनचा. शाळेतील पाच वर्ष फक्त मासेमारी करत राहिलेल्या डॅनला पंधराव्या वर्षी संगणक सापडला. संगणकाच्या दुकानात दुरुस्तीचं काम शिकता शिकता त्यानं सतराव्या वर्षी संगणक विक्री - दुरुस्तीची कंपनी काढली. अठराव्या वर्षी कॉलेजमध्ये संगणक शिकायला जाताना त्याच्याकडे पुरेसे पैसेही जमले होते आणि शिकता शिकता 'हनीवेल' या कंपनीत संगणकतज्ज्ञ म्हणून तो कामही करत होता.

शिकण्या - शिकवण्याच्या पद्धतीइतकीच महत्त्वाची दुसरी बाजू म्हणजे शिक्षणसंस्थेची रचना. सडबरी व्हॅली ही शाळा पूर्णपणे लोकशाही पद्धतीनं चालवली जाते. शाळेच्या सभेमध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्याला व शाळेत काम करणाऱ्या प्रत्येक कर्मचाऱ्याला मतदानाचा अधिकार असतो. (सात मुलांमागे एक कर्मचारी असल्यानं मुलांचं पारडं तसंही जडच असतं.) शाळेतील नियम, बजेट, व्यवस्थापन, लोकांना कामावर ठेवणं - काढणं, शिस्त... यासंबंधीचे सर्व निर्णय सभेत घेतले जातात. दर गुरुवारी एक वाजता अध्यक्ष सभा घेतात. (अध्यक्ष म्हणून विद्यार्थ्यांची निवडही होऊ शकते.) वेगवेगळ्या विषयांवर काम करणाऱ्या गटांच्या शालांतर्गत समित्या स्थापन झालेल्या असतात. यात शिल्पकला, कुंभारकला, संगीत, गायन, चर्मकाम, शिबिर, गिर्यारोहण, रसायनशास्त्र, खेळ, लाकडावरचं कोरीव काम, स्वयंपाक, फोटोग्राफी... अशा अनेक

समित्या असतात. आपलं म्हणणं आणि गरजा सभेत मांडण्याचं माध्यम म्हणजे या समित्या. गरज असेल त्याप्रमाणे त्या चालू राहतात. कुणीच रस घेणारं राहिलं नाही तर बंद पडतात, कधी पुन्हा जिवंत होतात. प्रत्येक सदस्याला सभेला हजर राहणं बंधनकारक नसतं, मात्र हजर असलेला प्रत्येकजण मत देऊ शकतो. सभा शांततेत - शिस्तीत होतात व शाळेतील वातावरण खुलं आणि विश्वासाह राहतं. या पद्धतीमुळे शाळेला आकार मिळायला मदत झाली, असं ग्रीनबर्ग म्हणतात.

शाळेचा कर्मचारीवृंद म्हणजे शिक्षक, व्यवस्थापक, सचिव, सफाई कामगार, कारकून... काम करायला तयार असणारे सर्वजण. या कर्मचारीवृंदाला वर्षानुवर्षांच्या नोकरीची हमी नाही. कारण शाळा चालवणारे कर्मचारी दरवर्षी निवडणुकीनं नियुक्त केले जातात. ज्यांना कर्मचारी म्हणून काम करायचं आहे ते नोंदणी करतात. शाळेच्या सभेत आपल्याला कर्मचारीवर्गाची कसकशी गरज आहे यावर प्रदीर्घ चर्चा होतात. गुप्त मतदानानं निवडणूक होते. बहुमतानं निवडून आलेले लोकच शाळेत काम करू शकतात.

निर्णयप्रक्रियेतील सर्वांचा सहभाग, व्यवस्थापनातील पारदर्शकता यामुळे शाळेत अधिकारशाहीची भीती राहत नाही. पालकांचाही महत्त्वपूर्ण सहभाग अनेक निर्णयप्रक्रियांत घेतला जातो. शाळेचा लोकशाही पद्धतीवरचा विश्वास या उदाहरणातून स्पष्ट लक्षात येतो.

हे पुस्तक वाचताना ए. एस. नील यांच्या 'समरहिल' या शाळेची आठवण येणं स्वाभाविक आहे. मुक्त विचारसरणीच्या शिक्षणाची जगात दीर्घकाळ चाललेली शाळा म्हणजे समरहिल. सडबरी व्हॅली स्कूलमागेही समरहिलचीच प्रेरणा होती. ही शाळा फार खर्चिक नाही. इतर शाळांपेक्षा इथं निम्मीच फी आहे. या शाळेवरून प्रेरित होऊन आठ देशांमध्ये आज तीस शाळा सुरू आहेत.

वीस वर्ष शाळा चालवताना आलेले अनुभव लहान - मोठ्या गोष्टी लेखकानं रंजक पद्धतीनं आपल्यासमोर आणल्या आहेत. त्याच वेळी जाता जाता ते अतिशय सहजगत्या गंभीर विधानं करून जातात.

- शाळा मुलांसाठी योग्य असायला हवी, मुलं शाळेसाठी नव्हेत.
- वैयक्तिक जबाबदारीची जाणीव सर्व लोकांमध्ये समानता रुजवते.
- माणूस आयुष्याच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर वेगवेगळ्या गोष्टीत रमतो.
- मुलांना सतत मर्यादा घालणं हा खरा धोका असतो. कारण मग त्या मर्यादा तोडणं हे त्यांना इतकं महत्त्वाचं वाटतं की त्या तशा तोडण्यासाठी ते स्वतःच्या जिवाचीसुद्धा पर्वा करत नाहीत.
- आमच्या शाळेत सर्व मुलांना प्रवेश आहे. हुशार, मध्यम, सामान्य, दुर्लक्षित, उपेक्षित, दुनियेनं नाकारलेली अशी सर्व मुलं इथं शिकतात. सर्वांना सारखीच वागणूक दिली जाते. आज ना उद्या प्रत्येकजण आपलं स्वातंत्र्य आणि आपल्या आयुष्याची दिशा ठरवायची जबाबदारी पेलताना दिसतात.
- मुलं स्वतःला गुणवत्तेचे कठीण निकष लावतात. आपल्याला काय यायला हवंय हे त्यांनी ठरवलेलं असतं. त्यानुसार ते ध्येय ठरवतात. आणि त्याच्या तुलनेत आपण कुठे आहोत हे विश्लेषणही मुलं करतात. योग्य कामाचा ध्यास घेतात. तेव्हा खोटेपणाची मलमपट्टी त्यांना पोकळ आणि फसवी वाटते. कधी ते एखाद्याची मदत घेतात, अभिप्राय घेतात. त्यामुळे आमच्या शाळेत मुलांची एकमेकांशी किंवा प्रौढांनी ठरवलेल्या कोणत्याही प्रमाणाशी तुलना होत नाही.
- आम्ही आमचं ध्येय मुलांचं मनोरंजन करणं, त्यांना प्रोत्साहित करणं, त्यांनी काय शिकायला हवंय तिकडं त्यांना वळवणं असं काहीही ठरवलं नव्हतं. शाळेत सतत आनंदी वातावरण ठेवणं वगैरे गोष्टींना आम्ही कधीच प्राधान्य दिलं नव्हतं. सडबरी व्हॅलीत वास्तवाला सामोरं जायला शिकणं हे सर्वात महत्त्वाचं मानलेलं होतं. मुलांचं खरं शिक्षण आणि त्यांची सर्वांगीण वाढ होण्यासाठी रोजच्या आयुष्यातले लढे, दुःख, वैताग आणि अपयश हे निव्वळ आनंद आणि समाधान यांच्याइतकेच नव्हे तर त्यांच्यापेक्षा जास्त गरजेचे असतात, याची आम्हाला खात्री होती.

डॅनियल ग्रीनबर्ग यांनी लिहिलेल्या अनुभवातून त्यांची सकारात्मक दृष्टी थेट आपल्यापर्यंत पोचते. आणि नवनवीन प्रयोग आपल्यालाही सुचू लागतात. पण त्याचवेळी सडबरीमध्ये काही न जमलेल्या, हुकलेल्या गोष्टी, बाहेरच्या जगाचे मुलांवरचे प्रभाव याबद्दलचे अधिक विस्तारित अनुभव वाचायला मिळायला हवे होते, अशी उत्सुकता वाटत राहते.

मुलांबरोबर शिक्षणाचा प्रयोग करण्यासाठी स्वातंत्र्य आणि लोकशाही ही मूल्यं समाजातही किती खोलवर रुजलेली हवीत आणि त्यांचा प्राधान्यक्रमही किती वरचा हवा, याबद्दल विचार करायला हे पुस्तक निश्चितच भाग पाडतं.

गणिताच्या गावाला जाऊ या...

लेखांक - १४

अस्सं शिकणं सुरेख बाई...

प्रकल्प प्रमुख - जयश्री लिपारे,
लेखन - सुचिता पडळकर

सृजन आनंद विद्यालयात एखादा प्रकल्प सुरू असला की संबंधित मुले - ताईदादा त्यात आकंठ बुडलेले असतात, असा आमचा नेहमीचाच अनुभव आहे. १५ ऑगस्ट २०१२ ते १५ फेब्रुवारी २०१३ दरम्यान सहा महिन्यांचा इयत्ता तिसरीचा प्रकल्प होता 'गणित'. गणित हा तर शालेय विषय. त्याचा क्रमशः अभ्यास मुलांनी करायचाच असतो. तरीही प्रकल्पविषय म्हणून गणित घ्यायचे ठरवले कारण रामानुजनांची १२५ वी जयंती असल्यामुळे भारत सरकारने २०१३ हे वर्ष गणित वर्ष म्हणून जाहीर केले होते. त्या निमित्ताने आपल्या मुलांनीही गणितात डुबी मारावी अशी इच्छा वर्गप्रमुख असणाऱ्या जयश्रीताईंनी मनाशी धरली आणि त्यांनी तसे शिक्षकसभेत सांगितले. गणिताच्या तासांखेरीज दर आठवड्यात दोन तासिका गणित प्रकल्पासाठी मिळणार होत्या. ताईंनी प्रकल्पाचा आराखडा तयार केला. प्रकल्प साहाय्यक म्हणून सुचिताताई मदत करणार होत्या. प्रकल्प आराखड्यातील प्रमुख मुद्दे पुढीलप्रमाणे होते.

- रामानुजनांचे चरित्र, कार्य समजून घेणे.
- भारतातील इतर गणित शास्त्रज्ञांची ओळख करून घेणे.
- गणित व्यवहारात कुठे कुठे सापडते, त्याचा शोध घेणे.
- गणितातील चिन्हे - चिन्हांची भाषा समजावून घेणे.
- गणितातील गमती - जमती शोधणे.

- गणेश गुणाकार शिकणे.
- ताळा करण्याची बेरीज पद्धत शिकणे.
- खगोल, व्यवहार, बांधकाम, संगणक इत्यादी ज्ञानशाखांमधील गणिताचे महत्त्व समजावून घेणे.
- खेळ तयार करणे, गणिती कोडी सोडवणे, नवी कोडी तयार करणे.
- पाढे तयार करण्याच्या वेगळ्या पद्धती शिकणे.
- गणिती नियम शोधणे.

प्रकल्प सुरू झाल्यावर आणखी नवे नवे मुद्दे सुचू लागले. गणितासंबंधी वर्तमानपत्रात येणाऱ्या बातम्या आणि कोडी जमा होऊ लागली.

ताईंच्या मागणीनुसार विद्यालयातील अलकाताईंनी परिमाणांचे गाणे तयार करून दिले. बाजारात गेलेल्या मुलांनी पडवळाची लांबी मोजली, जडच जड भोपळ्याच्या वजनाचा अंदाज केला. नग, जुडी, पेंडी, वाटे अशी अप्रमाणित पण व्यवहारी मापे समजावून घेतली. रुपये - पैसे हिशोब केला. निमाताईंनीही गणिताचे गाणे तयार केले होते. ते गाणे गाताना, त्यावर नाच करताना मुलांना मजा वाटायची. विद्यालयाच्या स्नेहसंमेलनात जवळजवळ अर्धा वर्ग या नाचात सहभागी झाला होता. मुलांचे आवडते गाणे वाचाच -

झुकुझुकु झुकुझुकु अगीन गाडी
धुरांच्या रेषा हवेत काढी
पळती झाडे मोजू या
गणिताच्या गावाला जाऊ या!
गणिताचा गाव मोठा
संकल्पनांच्या पेठा
मजेत फिरून येऊया ॥१॥
थांबा ५५ थांबा ५५
थांबा आणि पहा ५
पहा आणि थांबा ५
अंकांचा झाला थांबा
संख्यांचाही थांबा

दोहोतला फरक समजूया ॥२॥

एकक, दशक, शतक नि हजार

एवढेच पुरे, पुढे नको फार

स्थानिक किंमत पाहूया ॥३॥

बेरीज आणि वजाबाकी

त्यात काय अवघड, किती सोपी

सोपी? हो ५ ५ ५

हातचा घेऊन पाहूया ॥४॥

आला गुणाकार भागाकार

पाढे हवेत पाठ फार

गंमत येई सोडवाया ॥५॥

गणिताच्या गावची अवघड वाट

अपूर्णांकांचा येई घाट,

डुलत झुलत जाऊ या ॥६॥

इतिहासाची पाने आम्ही गोष्टी ऐकत धुंडाळत होतो. कणाद, आर्यभट्ट, भास्कराचार्य, लीलावती, शून्याचा शोध, मेंढ्या मोजणारा धनगर इथपासून ते जगदीशचंद्र बोस, डॉ. जयंत नारळीकर असा मोठा धांडोळा घेतला गेला. डॉ. नारळीकरांचे घर कोल्हापुरातील महाद्वार रस्त्यावर होते. आजही तेथे 'नारळीकर भवन' नावाची इमारत आहे. अशी माहिती ऐकतानासुद्धा गणिततज्ज्ञ आपल्या समीप असण्याची भावना त्या बालमनामध्ये दाटलेली मला दिसली होती. डॉ. नारळीकर सृजन आनंदमध्ये आले होते तेव्हाचे फोटो मुलांनी पाहिले.

'मैत्रीच्या पलीकडे' या अंकातला रामानुजनाविषयीचा एक छान लेख ताईंच्या वाचनात आला. त्यातील काही भाग त्यांना मुलांना सांगितला. आणखीही काही माहिती संदर्भग्रंथातून मिळाली. १८८७ साली तामिळनाडूमध्ये जन्मलेल्या या मुलाबद्दल मुलांना फारच ओढ वाटली. प्रकल्पाच्या काळात वर्गात रामानुजनांचा फोटोही लावला होता. त्यावर त्यांच्या जन्म-मृत्यूच्या तारखांची नोंद होती. डिसेंबरच्या मध्यात एकदा मुले ताईंना म्हणाली, "आपण रामानुजनांचा

वाढदिवस साजरा करूया का?” ताईना न सुचलेला उपक्रम मुलांकडून पुढे आला. ताई म्हणाल्या, “कल्पना तर चांगली आहे. पण वाढदिवस कसा साजरा करणार? तुम्ही काय केले तर त्यांना आवडेल, याचा विचार करा. आपण करूया त्यांचा वाढदिवस.” कोणी म्हणाले, “ताई, त्या दिवशी आम्हाला भागाकार शिकवा.” आता ताईही विचार करू लागल्या. डब्याच्या सुट्टीत डबा खाता खाता मुले ठरवत होती - कोणी तक्ता करायचा, कोणी फुले

आणायची, कोणी कोणी हस्तकलेच्या वस्तू त्यांच्यासाठी भेट म्हणून तयार करून आणायच्या. एकाने तर मी स्वतः केक करून आणतो अशी तयारीही दर्शवली.

२२ डिसेंबरला शनिवार होता. इयत्ता तिसरीने गणितदिन साजरा करायला सुरुवात केली. त्यांच्या नियोजनाप्रमाणे सारे सुरू होते. १५ ऑगस्टपासून सुरू झालेल्या प्रकल्पात मुले जे जे शिकली ते ते त्यांनी रामानुजनांना करून दाखवले. म्हणजे, ६२ चा पाढा तयार करून

दाखवला, बेरीज - वजाबाकी यांचे ताळे करून दाखवले, गणिताचे नियम सांगितले, गणिताचे मस्त मस्त खेळ खेळून दाखवले.

ताई मुलांना म्हणाल्या, “हे तर सगळे छान झाले. आता आपण सगळे रामानुजनांना पत्र लिहूया.” रामानुजन आमच्या मुलांच्या भावविश्वातला आदरणीय मित्रच झाला होता. मधले सव्वाशे वर्षांचे अंतर अगदीच छोटे झाले होते. मुलांनी लेखन साहित्य काढले आणि सहजपणे ती पत्रे लिहू लागली.

मुलांची पत्रे वाचूया.

प्रिय रामानुजनदादा,

काल तुमची जयंती झाली आणि आम्ही ती साजरी केली. तेव्हा मला काय वाटले ते मी लिहिणार आहे. मला असे वाटले की तुम्ही असता तर तुम्ही आमच्या सृजन आनंद शाळेत आला असता. आणि आम्हाला गणितातील एक गंमत सांगितला असता. तुम्ही नाहीत म्हणून मला वाईट वाटले. मी जेव्हा तुमचा फोटो ठेवत होते तेव्हा मला वाटले तुम्ही माझ्यामागे आहात. मला गणित विषय खूप आवडतो. मला गणिताला यावर्षी चांगले मार्क मिळाले. गणितात भूमिती व आम्ही केलेले गाणे हे खूप आवडले.

तुमची विद्यार्थी,

आर्या

प्रिय रामानुजनदादा,

रामानुजनदादा, आम्ही तुमचा आवडता विषय गणित या विषयावर गाणे बनवले आहे. आम्हीही तुमच्यासारखे गणिताचे तज्ज्ञ होणार. तुम्हाला गणितच का आवडते? तुम्हाला गणित सोडवताना खूप मजा येते का? गणित सोपा विषय आहे म्हणून तुम्ही निवडला आहे का? तुम्हाला बाकीचे विषय आवडायचे की नाही? तुम्ही बाकीच्या विषयावर लक्ष का देत नव्हता? तुम्ही गणितच भरपूर का शिकला, दुसरे विषय का नाही? हे मला खालील स्वरूपात लिहून द्या.

तुमचा मित्र,

देवांश

तुमचा फोटो दिसला तेव्हा मला मिठी मारावी वाटली. मी एक गाणे तयार केले आहे.

रामानुजनदादा, रामानुजनदादा

तुम्हाला एक विचारू का?

तुम्ही गणिताचाच अभ्यास का करता?

“मला गणिताचीच आवड आहे” - रामानुजनदादा

रामानुजनदादा, रामानुजनदादा

तुम्हाला एक विचारू का?

तुम्ही गणित शास्त्रज्ञ का झाला?

“गणिताचा शोध घेण्यासाठी” - रामानुजनदादा

योगी

प्रिय रामानुजनदादा यांना,

आम्ही शनिवार दि. २१-१२-१२ रोजी तुमची जयंती साजरी केली. ती कशी केली, ते या पत्रातून मी तुम्हाला कळवते. पहिल्यांदा आम्ही काय करायचे ते ठरवले. ठरल्याप्रमाणे काम केले. मी तुम्हाला एक प्रश्न विचारते, ‘तुम्हाला गणिताची आवड कधीपासून लागली? गणित कोणी शिकवले?’

आम्ही आजचा दिवस गणित दिन म्हणून साजरा केला. आमचे गटकाम, प्रदर्शनकाम झाले. प्रत्येकाकडे एक एक नंबर देऊन पाढा तयार करायला सांगितला.

आम्ही तुमचा वाढदिवस असा साजरा केला. मला तो खूप आवडला.

तुमची विद्यार्थीनी

राजकुंवर

रामानुजन यांचा वाढदिवस साजरा झाल्यानंतर आम्ही प्रकल्पाचे मूल्यमापन केले. तेव्हा काही गोष्टी राहून गेल्या असे वाटले. प्रकल्पातील सगळेच नियोजित काम पूर्ण झाले नाही. गणिततज्ज्ञांशी भेट घडवून द्यायची राहिली. सुतारकामातील गणित समजून घ्यायचे राहिले. तिसरीच्या मुलांची दिवसभराची गणित कार्यशाळा होऊ शकली नाही. तरीही

प्रकल्पाने मनाचा ठाव घेतला. तर्कशुद्ध विचार करायला शिकवणाऱ्या गणिताशी मुलांची दोस्ती वाढली. आपल्या अवती-भवती, प्रत्येक ठिकाणी गणित असतेच, अशी दृष्टीही मिळाली. ‘आपणही गणितज्ञ होऊ शकतो’, अशी शलाका मनमनात उमटली.

खाकी वर्दीत दडलेला भाझा पिता...

डॉ. नितीन जाधव

रविवार...निवांत उठण्याचा दिवस. बाहेर पाऊस पण जोरदार, पहाटे याच पावसानं झोपमोड केलेली. उबदार पांघरूणात डुलका लागलेला. तेवढ्या मऊ मऊ गालांचा आणि ओठांचा स्पर्श माझ्या कपाळावर आणि नंतर गालावर झाला. डोळे किलकिले करून बघेस्तोपर्यंत माझी मुलगी कानात ओरडलीच, “हॅपी फादर्स डे, बाबा !” मी तिला छान जवळ घेतलं आणि म्हणालो “थॅक्यू !” आणि परत तसाच पडून राहिलो. मला माझ्या वडिलांची आठवण झाली, तेही गावी निवांत असतील, पिता म्हणून सगळी कर्तव्य पूर्ण करून आयुष्यातला निवांतपणा अनुभवत...

आता वाटतं, आपण लहान असताना असा ‘फादर्स डे’ असता तर आपण काय केलं असतं? खूप विचार करूनही नाही सुचलं काही, कारण माझ्या वडिलांना मी पोलीस ड्रेसमध्ये आयुष्यभर बघितलेलं. त्यामुळे त्या पलीकडे जाऊन वेगळा विचार कधी करता आला नाही. उलट कधीकधी तर ते पोलीस असण्याचा तिरस्कार वाटायचा. कारण ‘माझे वडील पोलीस आहेत’, असं कोणाला सांगितलं की, समोरचा काही न बोलता कल्टी मारायचा किंवा वाकडं तोंड करून जायचा. पोलिसांची एक प्रतिमा समाजमनात तयार झालेली असते, त्याचाही हा परिणाम असावा. पण कधी कधी अशी तोंड वाकडं करणारे, पोलिसांची काही मदत हवी असली की माझ्या पुढे पुढे करायचे.

माझ्या वडिलांनी मला दाखवून दिलं, की प्रत्येक पोलिसामध्ये एक काळजीवाहू बापसुद्धा असतो. लहानपणी आम्ही गावाला जायचो. पोराना एस.टी.त बसल्यामुळे उलट्या होतात, त्रास होतो म्हणून खास रिक्षा करणारे माझे प्रेमळ वडील अजूनही मला आठवतात.

ट्रॅफिक पोलीस म्हणून काम करत असताना ते कधी खूप सारी फळं घेऊन यायचे. मग मी ती फळं मित्रांना वाटायचो. मित्र मला चिडवायचे, “तुझ्या वडिलांनी पोलिसी खाक्या दाखवून दमदाटी करून फळवाल्यांकडून आणली आसतील ही फुकटची फळं”. एक दिवस वडील म्हणाले, “चल माझ्याबरोबर, मी तुला ड्युटीवर घेऊन जातो.” मला रुबाव करायला मिळणार म्हणून मीपण उड्या मारत त्यांच्याबरोबर गेलो आणि दिवसभर त्यांच्याबरोबरच राहिलो. त्यादिवशी मी गेल्यानंतर रस्त्यावरच्या सगळ्या भाजीवाल्यांनी आणि फळं विकणाऱ्यांनी मला स्वतःच्या मांडीवर बसवून फळं खायला घातली. ते वडलांना म्हणालेही, “पोरां हुशार आहे तुमचं. चांगलं मोठं करा त्याला.” तेव्हा माझ्या लक्षात आलं की, वडील जी फळं घरी आणतात, ती दमदाटीची नाहीत, तर प्रेमाची, आपुलकीची आहेत. कारण माझे वडील त्या हातावरचं पोट आसणाऱ्यांना फळं आणि भाजी विकायला बसू द्यायचे. माझे वडील ड्युटीवर असण्यानं त्यांच्या घरातल्या

चुली पेटायच्या. आता अशी नाती पण खूप कमी राहिली आहेत आणि खूप कमी पोलीस अशी नाती जपताना दिसतात. पण माझ्या वडिलांचा अशा नात्यांवर खूप विश्वास होता आणि तशी त्यांनी ती जपली पण.

माझं दहावीचं वर्ष होतं. पोरानाची परीक्षा जवळ आली, म्हणून वडील मला दुकानात घेऊन गेले. खूप भारी - भारी पेन, कंपास, लिहायचं पॅड मी निवडलं. सगळे मिळून दीडशे रुपये झाले. मी नाराज होऊ नये, म्हणून त्यांनी सगळं घेतलं देखील. पण तेव्हा त्यांच्याकडे फक्त पन्नास रुपये होते. म्हणून तेवढेच दुकानदाराला दिले. दुकानदाराला काकांनीही एका शब्दानं विचारलं नाही. मी दहावी पास झाल्यानंतर मला पेढे आणायचेत असं म्हटलं तेव्हा ते म्हणाले, “पेढे पुढच्या पगाराला. आत्ताच्या पगारातून मला दुकानदाराची उधारी परत करायची आहे.” आजही मला हा प्रसंग आठवला तरी थक व्हायला होतं. आणि मला पिता म्हणून प्रश्न पडतो की, आपण देऊ शकू का हे संस्कार आपल्या मुलीला, जे नकळतपणे खोलवर रुजवले आहेत आपल्या बापानं.

प्रत्येकजण आपल्या आईवडेल वाटणाऱ्या भावना मोकळेपणानं व्यक्त करतो. पण वडलांबद्दलचं वाटणं आपण खूप कमी व्यक्त करतो. कारण आपण त्याकडे तसं बघत नसतो. आरोपींना पकडणारे पोलीस घरी कसं वागत असतात मुलांशी? चोवीस चोवीस तास पहारा देणाऱ्या पोलिसाला वाटत नसेल का की पोराना अभ्यास घ्यावा, पोरानाच्या शाळेत काय काय झालं हे ऐकावं? परीक्षेच्या ठिकाणी बंदोबस्ताला असलेल्या बापाला नसेल का वाटत, आपण पण असंच सोडायला जावं मुलाला म्हणून?

लेकीनं म्हटलेल्या ‘हॅपी फादर्स डे बाबा’नं अशा कितीतरी भावना, प्रश्न मनात उमटले आणि त्याचे तरंग कितीतरी वेळ मनात उठत राहिले.

आई बाप व्हायचंय ?

मूल होऊ देताना...

डॉ. प्रतिभा कुलकर्णी

मूल का हवं? कधी हवं? कशासाठी हवं? का होत नाही? कसं हवं? हवंच का? मुलगाच का? असे वेगवेगळे प्रश्न घेऊन जोडपी येतात. त्यांच्याबरोबर प्रश्नांचा प्रवास सुरू होतो. उत्तर कधी कधी त्यांनी आधीच ठरवलेलं असतं आणि त्याला सोयीस्कर असलेला, दुजोरा देणारा विचार ते मांडत असतात - मूल वाढवण्यासाठी आमच्या दृष्टीनं ही योग्य वेळ नाही, त्यामुळे गर्भपात करून घ्यायलाच पाहिजे; किंवा आता आम्ही मूल होऊ द्यायचं ठरवलं आहे, तर लगेचच दिवस जायला हवेत; एकच मूल हवं, असं आमचं ठरलेलं आहे, हे दिवस चुकून राहिलेत, काढून टाका; आमचं मूल अव्यंगच हवं, सोनोग्राफीनं कळतं ना... आणि हो, शक्यतो आम्हाला मुलगाच हवाय, होईल ना - अशा अनेक गोष्टी.

अर्थात गर्भधारणेचा मनापासून स्वीकार करून गर्भारपण आनंदानं उपभोगणारीही जोडपी आहेत. गरोदरपण ही अत्यंत नैसर्गिक असणारी अवस्था आहे. ती फार नाजूक असते. त्या काळात होणारे चढउतार, बदल, अडचणी जास्त ताण देणाऱ्या ठरतात. नित्याचं असलं तरी ह्या निसर्गक्रमाबद्दलचं कुतूहल ताजंचं असतं, हे मात्र खरं. या कुतूहलातून नेहमीच मी माझ्या रोजनिशीत माझे विचार नोंदवत असते. तेच मी या लेखमालेतून तुमच्यासमोर ठेवत आले आहे.

मूल कधी आणि कशासाठी हवं असतं,

ह्याची चर्चा करताना आपण म्हटलं होतं की 'जोडप्याला हवं असेल, त्याचा त्यांना आनंद मिळणार असेल, त्यांना स्वतःला मूल वाढवण्याची इच्छा मनापासून वाटत असेल, तेव्हा मूल व्हायला हवं. आपण असंही म्हटलं होतं की सहजीवनाच्या आनंदाचं पुढचं दालन मूल असायला हवं. एकमेकांच्या आनंददायी सहवासाच्या विस्तारात ते सामावलं जाणार असतं. त्यानं काही सिद्ध करायचं नसतं. काही प्राप्त करायचं नसतं.

तत्त्वज्ञानात्मक पातळीवर हे सगळं पटत असलं तरी आजकालच्या 'बदलत्या जीवनशैली'मध्ये त्याची व्यवहाराशी सांगड घालताना तरुण आईवडिलांची फारच त्रेधा होताना दिसते. ही बदलती जीवनशैली म्हणजे तरी काय? काय बदललं आहे? बदल हा जीवनाचा अविभाज्य भाग असतो, असं आपण सगळेच म्हणतो. प्रत्येक पिढीचं मागच्या पिढीशी असलेलं नातं ह्या बदलाच्या अनुषंगानं काही घेत - तर काही सोडत चाललेलं असतं. तरीसुद्धा अलीकडे हा 'बदल' जरा जास्तच झपाट्यानं होतोय असं वाटतंय का? अंतर जरा जास्त वेगानं वाढतंय असं वाटतंय? कशामुळे बरं? सरसकट सगळी तरुण पिढी स्वयंकेन्द्रित आहे, इतर काही विचार करत नाही किंवा सगळीच मध्यमवर्गीय पिढी आयुष्यातील दुसरी इनिंग साजरी करताना तरुणांना 'तुमचं तुम्ही बघा' असं म्हणते; अशातला भाग नाही. पण

यश आणि पैसा हा मात्र आजच्या तरुण पिढीचा एक अपरिहार्य अग्रक्रम झालेला आहे आणि त्यामुळे सतत विचार असतो तो प्लॅनिंगचा, आर्थिक नियोजनाचा !

'दुसरा चान्स घे' असं मी आणि प्रज्ञाची आई प्रज्ञाला सांगत होतो तेव्हा प्रज्ञानं दिलेलं उत्तर मासलेवाईक होतं. ती म्हणाली, "मुलं छान असतात, गोंडस असतात, हवीशी वाटतात; पण ती फार 'महाग' असतात !" 'महाग' हा वस्तूच्या संदर्भात वापरायचा शब्द तिनं मुलाच्या बाबतीत वापरला! "महाग?" मी विचारलं, ती म्हणाली, "हो, पहिल्या मुलीच्या मिनीकेजीच्या प्रवेशासाठी मला ऐंशी हजार रुपये भरावे लागले. यानंतर परत मला ते शक्य नाही." दुसरं मूल आल्यामुळं पहिलीची मानसिक वाढ चांगली होईल, कुटुंबामध्ये दोन मुलं आनंददायक ठरतात, अजून आपल्याकडे कुटुंबव्यवस्थेचा आधार आहे, आणखी एक फायदा म्हणजे आजकाल तिला - प्रज्ञाला - जे मासिक पाळीचे त्रास चालू आहेत तेही जाग्यावर येण्यासाठी दुसऱ्या गर्भारपणाचा उपयोग होईल, ह्यापैकी कुठलाही युक्तिवाद प्रज्ञाला तिच्या 'महाग' विचारापासून ढळवू शकला नाही.

तरुण पिढीची ही योजनाबद्धता पहिल्या गर्भारपणापासून पहायला मिळते. एका ठरावीक मर्यादितपर्यंत त्यांच्या विचार करण्याच्या पद्धतीचं कौतुकही वाटतं - आर्थिक स्थैर्य, एकमेकांना

समजून घेणं हे आवश्यकच आहे, पण त्याही विचारांचा अतिरेक टाळावा, त्याला योग्य तेवढंच महत्त्व द्यावं. मात्र सारासार विचार करायची क्षमता त्यात गमावून बसता कामा नये, असं मला वाटतं.

कुटुंबाचा सहभाग हा असाच एक गमतीशीर प्रकार आहे. 'त्यांचं त्यांना ठरवू दे', असं म्हणत असताना आजकालच्या काळातील कुटुंबियांच्या सूचना अनेक असतात. अगदी 'आम्हाला काही दिवस तरी मोकळं राहू दे' पासून 'आम्ही उभे आहोत, तोपर्यंत चान्स घेऊन टाका' पर्यंत ह्या प्रतिक्रिया असतात. त्यांनाही योग्य अंतरावर उभं करावं लागतं. 'आम्हाला परवडेल, झेपेल, तेव्हाच आम्ही मूल होऊ देणार, शक्यतो कुणाच्याही, अगदी आईवडिलांच्याही मदतीची गरज पडता कामा नये', अशी आजच्या पिढीची विचारसरणी असते. त्यात 'आम्हाला गरज पडली तर विचारू, उगाच सल्ले नकोत' ह्याबरोबरच 'तुमच्या गरजेच्या वेळी आम्हाला जमेल तशी आणि तेवढीच मदत करू. फार तर पैसे पाठवू' असाही गर्भित सूर असतो की काय याची शंका येते. आयुष्य परस्परसंबंधांवर आधारलेलं असतं, कुठल्याच संबंधाचा ताण तुटेल त्यात वाढवायचा नसतो हेही भान प्रत्येकाने ठेवायलाच हवं.

बहुतेक वेळेला निर्णय जोडण्यानंच घेतलेला असतो पण त्यातही काहीवेळा फार मजेशीर परस्परविरोधी प्रतिक्रिया आढळतात. 'तिचं तिला ठरवू दे, माझं काहीच म्हणणं नाही' - इति तो आणि 'त्याला काय होतंय हो म्हाणायला, सगळं निस्तरायचं आहे मला ! मला माझं करीयर पाहिलं पाहिजे.' असं ती म्हणते. नवराबायको ही स्वतंत्र व्यक्तिमत्वं आहेत. प्रत्येकाला आपापली मतं आहेत हे मान्य करूनसुद्धा, एकमेकांशी चढाओढ न करता एकमेकांना हात देत पुढे जाणं महत्त्वाचं आहे, हे कधीकधी त्यांना थांबवून सांगावंसं वाटतं.

पुरुषांच्या सहभागाचं तर कधी कधी नवल वाटत राहतं. एका बाजूला मदत करतात, पण निर्णयप्रक्रियेतला त्यांचा सहभाग मात्र अजूनही कधीकधी परंपरावादी पुरुषसत्ताक पद्धतीची

झलक दाखवतो.

व्यवस्थित प्रकारे वापरली तर उत्तम साथ देणारी गर्भनिरोधनाची साधनं आणि सोपी, कमी धोकादायक असलेली गर्भपाताची प्रक्रिया आता आलेली आहे, त्यामुळे पाहिजे तेव्हाच आणि पाहिजे तसंच मूल 'करता' येईल असा अनेकांचा समज दिसतो आणि निसर्गानं त्यात काही अडचण आणली तर ते स्वीकारणं त्यांना फार अवघड होऊन जातं.

तंत्रज्ञानां तर वैद्यकीय क्षेत्रामध्ये चमत्कार घडवला आहे. सोनोग्राफीचं तंत्रज्ञान पोटातील गर्भामधील दोष दाखवण्यासाठी फारच उपयुक्त आहे - ह्याबद्दल काहीच शंका नाही. पण त्याचा उपयोग करून थोडासाच दोष असलेल्या गर्भाला नाकारलं जातं किंवा निसर्गाचा समतोल बिघडवणारं लिंगाधारित गर्भनिदान करून स्त्री - गर्भाचा गर्भपात करवून घेतला जातो. तेव्हा तंत्रज्ञानाचं हे दुधारी शस्त्र आपण योग्य दिशेनं वापरत आहोत का, याबद्दल शंका निर्माण होते. जेवढं ज्ञान अधिक, माहिती अधिक, तेवढीच ती योग्य प्रकाराने वापरण्याची जबाबदारी अधिक, हे लक्षात घ्यायला हवं.

तंत्रज्ञानां आज अनेक पर्याय उपलब्ध करून ठेवले आहेत आणि अनेक जोडपी त्याचा उपयोग करून घेतात - त्यात यशस्वीही होतात. पण आजही काहींच्या बाबतीत ही तंत्रज्ञानाची मदत अपुरी पडते. तंत्रज्ञान एकामागोमाग एक पर्याय देत जातं आणि 'काहीही करून मूल व्हायलाच हवं' अशा अड्डासांने जे प्रयत्न केले जातात, ते पाहून हतबुद्ध व्हायला होतं. कुठं थांबायचं हा विवेकही अशा वेळी महत्त्वाचा ठरतो. मूल होणं म्हणजेच 'कळले सार्थक जन्मातले' असं निदान आजच्या जोडप्यांनी तरी मानायला नको.

काही मोजकीच जोडपी जाणीवपूर्वक मूल होऊ न देण्याचा निर्णय घेताना दिसतात. मूल होणं-होऊ देणं हाच आपल्या नैसर्गिक सर्जनशीलतेचा आविष्कार आहे असं नव्हे. विविधांगी जीवनामध्ये अशा इतर अनेक गोष्टी आहेत ज्यामुळे सर्जनाचा, नावीन्याचा आनंद मिळू शकतो, या वरही जोडपी मनापासून विश्वास ठेवतात.

मूल होणं म्हणजे काय आहे? माझं कर्तृत्व सिद्ध करण्याचं साधन? माझ्या आखीवरेखीव जीवनाची चौकट पूर्ण करणारं आलेखन? माझ्या आनंदाचं आणखी एक खेळणं? माझ्या अपुन्या इच्छा पूर्ण करून घेण्याची संधी? तुकड्या तुकड्यांनी बनलेल्या जीवनाच्या जिगसां - पझलचा एक तुकडा?

कुटुंबव्यवस्था आता बदलते आहे. अशा वेळी बदलाचा जाणीवपूर्वक, संवेदनशीलतेनं विचार करणं गरजेचं आहे. कुठल्याही विचाराची कास धरताना सारासार विवेक नावाचा, तारतम्य नावाचा, बुद्धी जागेवर ठेवणारा गुण महत्त्वाचा ठरतो. ही बुद्धी जागेवर असली की उत्तरं आपोआप मिळतात.

जगातील कोट्यवधी माणसं मूल होऊ देण्याचा निर्णय घेत असली तरी खरोखर विचारपूर्वक त्यातले किती जन्म घडतात हे एक कोडंच आहे. तंत्रज्ञानाची प्रगती, संपत्ती हेच यश हा विचार आणि मानवी भावभावना, इच्छा, नैसर्गिक ऊर्मी, ऐहिकापलीकडचा चिरंतनाचा विचार ह्यांच्यामध्ये एक शाश्वत पूल निर्माण व्हायला हवा, हे खरंच आहे. पण ऐहिकाचा, व्यवहाराचा, प्रपंचाचा विचार करताना चिरंतन आनंदाशी, चैतन्याशी विश्वासातल्याशी नातं जोडण्याचा साकव म्हणून मूल या संकल्पनेकडे बघत असाल तर कदाचित ही कल्पना वास्तवाच्या कसाला उतरणार नाही. मूल हे एक स्वतंत्र माणूस असतं, आणि बदलत्या वातावरणात, समाजपरिस्थितीत वाढणार असतं. पालकांच्या अपेक्षांना छेद देण्याची त्याची क्षमता असते, आणि अधिकारही.

या लेखमालेतला हा शेवटचा लेख आहे. वाचकांशी संवाद साधण्याची ही संधी मी मनापासून घेतली, आणि अनेकांना माझे लेख आवडत आहेत, याचा आनंदही. मूल होण्याशी तुलना नाही, पण कुठल्याही नवनिर्मितीत असलेल्या सर्जनशील वेणा लेखनातही असतात, त्या थकवाही आणतात, आणि मोहातही पाडतात.

एक पिढी मागे गेलो तर आईवडलांची म्हातारपणात सेवा करणे, ही गृहीत अपेक्षा निदान मुलगांकडून आणि ओघाने सुनेकडून ठेवलेलीच असे. आईबापांच्या नाहीतर सासूसासऱ्यांच्या खस्ता प्रत्येकाला खाव्याच लागत. त्यानंतर 'इतकं तुझ्यासाठी केलं, त्याचे चांगले पांग फेडलेस हो !' असे वाक्य (कचित सरळ अर्थाने), बरेचदा उपहासाने म्हटलेलेही आपण ऐकलेले असेल. हे पांग म्हणजे नक्की काय?

बहुधा उपकाराच्या परतफेडीला पांग म्हणत असावेत. कारण पांग हे नेहमी फेडायचे असतात. हा शब्द एकवचनात कधीच वापरला जात नाही. पांग याचा अर्थ दुसऱ्याचे घेतलेले उपकार, मिथेपणा असा होतो. म्हणून 'पांगात राहायला आवडत नाही,' असेही म्हटले जात असे. पांग याचा आणखी एक अर्थ वारंवार होणारी उत्कट इच्छा, आशा, सोस, आस असाही आहे. गरज या अर्थीही एकनाथी भागवतात पांग हा शब्द वापरलेला आहे. त्यामुळे पांग फेडायचे असतात तसे पुरवायचेही असतात. आजकालचे सुशिक्षित मध्यमवर्गीय पालक आपल्या मुलाबाळांनी आपले पांग फेडावेत अशी अपेक्षा फारशी ठेवत नसले, तरी मुलाबाळांचे पांग पुरवणे एवढे आपले कामच आहे असे त्यांनी मानलेले आहे. ते त्यांनी केले नाही तर मात्र मुले त्यांचा पिच्छा पुरवतात, त्यांना हवे ते मिळेपर्यंत सोडत नाहीत.

पिच्छा म्हणजे पाठ; पण शरीराचा भाग या अर्थाने हा शब्द वापरत नाहीत, तर कपड्याचा मागील बाजूचा तुकडा किंवा भाग असा त्याचा अर्थ आहे. अर्थात एखाद्याच्या मागे लावलेला तगादा असाही त्याचा अर्थ होतोच. त्याच अर्थाने आपण वरच्या वाक्यात तो वापरला आहे. एखाद्या गोष्टीच्या मागच्या बाजूला पिछाडी म्हटले जाते, तर पुढच्या किंवा समोरच्या बाजूला आघाडी. आघाडी अजूनही वापरला जातो. पत्ता सांगताना एखाद्या मोठ्या असामीच्या घराच्या आघाडी पिछाडीचा उल्लेख केला जातो.

पुख्खा झोडणे हा वाक्प्रचार आपल्या वापरात आहे; पण त्यातल्या पुख्खाचा अर्थ पुष्कळ किंवा पूर्त खाणे असा आहे, हे क्वचितच माहीत असेल. मराठीत एरवी असे संक्षिप्त रूप करण्याची पद्धत फारशी नाही. अर्थात एस्टी, एमसीबी, वगैरे संक्षिप्त रूपे आपल्याकडे सर्रास वापरली जातातच, पण तिथे मूळ शब्द इंग्रजीच आहे. त्याच पावलांवर पाऊल टाकून मराविमं, रोहयो अशा सामान्यपणे सर्वांना माहीत असणाऱ्या शब्दसंचांची संक्षिप्त रूपेही आता वापरात येऊ लागली आहेत.

मुंबईत सिद्धीविनायकाच्या देवळात जाण्याबद्दल 'एस्व्हीला जायचंय' असा शब्दप्रयोग ऐकून मी काही वर्षांपूर्वी थक्क झाले होते. त्यावेळची तरुण पिढी त्यावेळी प्रत्येक गोष्टीचे असे इंग्रजी चालीचे संक्षिप्त रूप करीत असे, आणि अप्पा बळवंत चौकाला एबीसी, पांढऱ्या, तांबड्या

जोगेश्वरीला पीजे, टीजे किंवा तुळशीबागेला टीबी वगैरे म्हटले जाई. 'टीबीत येतेस का, मी जाणारय आज संध्याकाळी.' 'नको ग, अभ्यासाची पुस्तकं आणायचीत, एबीसीतच जावं लागेल.' असे मराठी धर्तीचे वाक्प्रयोगही होत. पण असे एखादे संक्षिप्त रूप शब्दकोशात सापडेल अशी मात्र कल्पना नव्हती.

पुखा किंवा पुख्खाची आणखी गंमत आहे. मी तरी हा शब्द फक्त झोडणे याच क्रियापदाशी जोडून ऐकलेला आहे. पण पाडणे - उरकणे - करणे अशाही प्रकारे तो पूर्वी वापरला जात असावा. शिवाय यापासूनच तयार झालेला पुखानंद असा एक विशेष शब्दही आहे. पोटभर मिष्टान्न खाऊन निरुद्योगीपणे बसणाऱ्यालाही पुखानंद म्हणतात, उदाहरणार्थ - अलीकडील साधू नुसते पुखानंद !

एखाद्या विषयातल्या दर्दी माणसाने श्रोत्यांना मोहून टाकणाऱ्या भाषेत दिलेल्या भाषणाला फर्डे भाषण म्हणतात हे आपल्याला माहीत असते. फरडा म्हणजे निष्णात, कुशल ! अगदी वक्तृत्वाची गोष्ट नसली तरी साध्या गप्पातही एखादा खुबीने बोलणारा माणूस भाव खाऊन जातो. अशा माणसांकडे विनोद (जोक्स), चुटके, दृष्टांत अशा गोष्टींचा साठा असतो, त्यांचा योग्य वापर करणेही त्यांना अचूक साधते. अशा माणसांना फरडुक्या असा मजेशीर शब्द आहे, तसेच त्याच्या बोलण्यातल्या विनोद, चुटक्यांना फरडूक असे म्हणतात. फरड्यालाच एक समानार्थी शब्द पटाईत असाही आहे. हा शब्दही आपल्याला माहीत असतो, पण तो कशातून आलेला आहे हे बघणे वेधक वाटेल. पट्टा म्हणजे लांब दुधारी तलवार. पट्टा फिरवणाऱ्याला पट्टाईत म्हणतात, जसं भाला चालवणाऱ्याला भालाईत म्हणतात. पट्टा चालवणे हे अतिशय कौशल्याचे काम असते. सामान्यपणे ते सहज साधत नाही. त्यावरून कुठल्याही गोष्टीत निपुण असलेल्या व्यक्तीस पटाईत म्हणतात.

शब्दांचा विलोभनीय वापर करण्यात पटाईत असलेल्या एक लेखिका मीना प्रभु यांच्या 'चिनी माती' या पुस्तकात पेसाटी असा एक वेगळाच शब्द वाचायला मिळाला. तो आजवर कधी ऐकलेला वाचलेला नव्हता. (आणि मग आमची जी पेसाटी उडाली...) त्याचा अर्थ अचानक उडालेली भंबेरी, हबेलंडी असा असल्याचे संदर्भाने सहज समजत होते. शब्दकोश धुंडाळूनही हा शब्द तसा सापडलाच नाही. पण पेस हा शब्द तिथे आहे. पेसचा अर्थ फाक, फोडी, शकले असा आहे. पेसणे म्हणजे चिरणे. शकले उडाली, चिरफाळ्या झाल्या, पार चुराडा झाला, असं आपण म्हणतो तसाच त्यांनी पेसाटी हा शब्द वापरला आहे, तो छान आहे. भाषा अशीच फुलते, वाढते.

संजीवनी कुलकर्णी, नीलिमा सहस्रबुद्धे